



خط حاتم

Bir Azmin Hikayesi Hattat Hâmid Aytaç ve 'Gülzâr-ı Besmele'

Yazı: Dr. Süleyman BERK - Fotoğraflar: Mustafa YILMAZ

Erkân-ı Harbiye hattatı olarak çalışırken, mesâi saatleri dışındaki vakitlerini değerlendirmek için, Cağaloğlu'nda "Hattat Hâmid Yazı Yurdu" ismiyle dükkan açar. O zamanlarda, memurların ikinci bir iş yapmaları yasak olduğundan, dükkanında "Hâmid" müstear ismini kullanır. Durum anlaşılınca, memuriyetten istifa eder ve kendisini tamamen dükkanındaki işine verir. Bu arada, "Hâmid" ismi yayılıp tanınınca, Mûsa Azmi olan asıl ismini değiştirerek "Hâmid" yapar. Kendisi bu durumu, "Asıl adım Azmî iken, azmettim, Hâmid oldum. Şimdi de Allah'a hamd ediyorum. Bu imzaya çok şey borçluyum." diyerek anlatmaktadır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden önemli hattatlarımızdan biri de Hâmid Aytaç'dır. Hat sanatının, Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine intikalinde kaderin kendisine yüklediği görevi yerine getirmiş, bu uğurda bedel ödemiş, büyük zorluklara göğüs germiş önemli sanatkarlarımızdandır. Harf inkılâbından sonra zora giren sanat hayatını, başka faaliyetlerle destekleyerek, sanatını ömrünün sonuna kadar sürdürme başarısını göstermiştir.

Hâmid Bey, harf inkılâbı yapıldığında, mesleğini bırakmamış, ısrarla ve sebatla yazı çalışmalarına devam etmiş birkaç hat sanatkarından birisidir. Bu dönemde az da olsa gelen siparişlere cevap vermiş, bu arada matbaa kurarak rızkını kazanmaya çalışmıştır. Yazı sanatından ömrü boyunca kopmamasına ve sebat göstermesine rağmen, genel olarak toplumun hat sanatına olan ilgisizliğinden dolayı, hiçbir zaman gerçek iltifatı görmemiştir.

Hattat Hâmid Aytaç sanat hayatı boyunca, İslâm dünyasına yayılmış şöhreti dolayısıyla, ders almak isteyenlere meşk verdiği gibi, buradan gelen siparişlerle sanat hayatını idâme ettirme imkânını bulmuştur. ⁽¹⁾

Hâmid Bey, rumî 1309/1893 tarihinde Diyarbakır'da Ulucami İmadiye mahallesinde doğmuştur.⁽²⁾ Asıl adı Musa Azmi, babasının adı Zülfikar, annesininki ise Müntehâ'dır. Büyük babası Âdem-i Âmedi, Tuhfe-i Hattâtin'de adı geçen bir hattattır.⁽³⁾

Diyarbakır Ulucami bitişiğindeki sıbyan mektebinde okurken hocası Mustafa Âkif Bey'den⁽⁴⁾ ilk rik'a yazı derslerini alır. Daha sonra gittiği Askeri Rüşdiye mektebinde ressam Hilmi ve yazı hocası Vâhid efendilerden epeyce istifade eder. Bu dönemde, kendi ifadeleri ile Hoca Said ve Ahmed Hilmi efendilerden sülûs ve nesih yazı dersleri almıştır.⁽⁵⁾ Yazıya fazla önem vermesinden dolayı sınıfta kalınca, babası tarafından yazı ile uğraşması yasaklanır. Yazı aşkı ağır basan genç Hâmid, gizli de olsa yazı ile uğraşmaya devam eder. Sultan II. Abdülhamid'in cülûs yıldönümünde, belediyeye Sultan II. Abdülhamid'in tuğrasını yapar. Bu çalışmasının karşılığı olarak bir altın lira alır. Babası, yazı karşılığı para aldığını öğrenince, koyduğu yazı çalışma yasağını kaldırır.

خَطُوطُ الْمُتَنَوِّعَةِ

خَطُوطُ الْمُتَنَوِّعَةِ

بِسْمِ اللَّهِ تَمِيمًا بِذِكْرِ الْقَلَمِ
لِنَسْمِيعِ الدُّعَاءِ

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَوَّلُ مَا كَتَبَ الْقَلَمُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ فَإِذَا كُنْتُمْ كَابًا فَكْتُبُوهُ فِي أَوَّلِهِ

رَبِّ انزلي منزلة مباركة وان خير المنزلات

قال ابو المظفر يجب على الصالح ان يخدم على الاكابر فعلا اقوالا

اكرموا اولادكم بالكفاية فان الكتابة من هبة الامور واعظم السرور صدقات على اولادكم

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم المشايخ المسئلة لا يظلموا ولا يخذلوا ولا يحقوا التقوى همتا ونسبة الصفة والامران بحسب انزلي
من الشيران يحقوا احاءة المشئلة كل المشئلة حرام دمهم وماله ونوعهم انزل الحكيم الى احسنكم اخلاقا صدق رسول الله

بِسْمِ اللَّهِ تَمِيمًا بِذِكْرِ الْقَلَمِ انه سميع الدعاء

قال عليه السلام احب البلاد الى الله ما جدها والبعض البلاد الى الله اسواتها اوصيكم
بتقوى الله في السرور والغداية وبقلة الطعام وقلة المنام وقلة الكلام وتجران المعاصي والانام ومواظبة الصيام

هو لهدن همز في الغنى المعنى المعين والفتح والجمع هذمه سماوه وتاجهم فمماوه وتلاوه فله لله ونزله لهدن

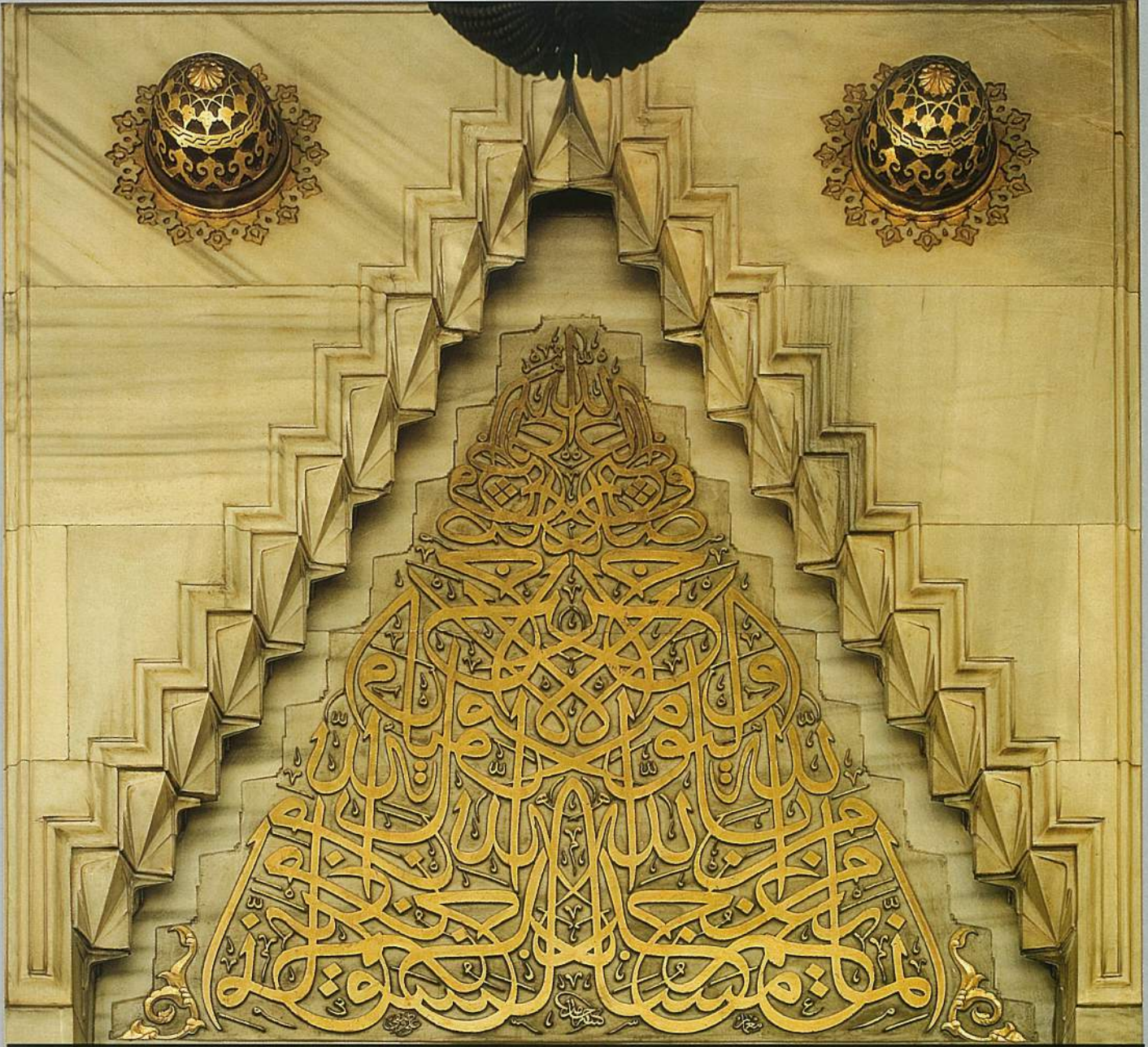
قوله انتم مني ومني منكم انزل الله في كتابه انزل الله في كتابه انزل الله في كتابه

رب قد اتيتني من الملك وعلقتني من ابل الاحاديث فاطر السرات والارصانت ولي في الدنيا والاخرة توفى مسلما ولفظي بالصاير

كاتبه الفقير مؤمن عزي المعروف بجامد الهمدي خافله الله تعالى ومضيا على نبي محمد وآله اجمعين ١٣٩١هـ



Hattat Hâmid Aytac tarafından yazılan "Hutût-ı Mütenevviâ" levhası. 1- Kûfi 2- Sülûs 3- Celî Sülûs 4- Nesih 5- Muhakkak 6- Sülûs 7- Tevkiî 8- Rikaâ' (Hatt-ı İcâze) 9- Celî Ta'lik 10- Ta'lik 11- Divânî 12- Celî Divânî 13- Rik'â 14- Rikaâ' (Hatt-ı İcâze) 15- Mührü



Hattat Hâmid Aytaç'ın Şişli Camii giriş kapısı üzerinde bulunan celi sülüs müsennâ yazısı.

1906 yılında Diyarbakır İdadi Mektebi'nden mezun olunca, daha iyi yetişmek amacıyla İstanbul'a gitmeye karar verir. Başlangıçta babası İstanbul'a gitmesine razı değildir. Çünkü, mezun olduğu okul kendisini yazı hocalığına istemektedir. Fakat Hâmid Bey, İstanbul'a gitme fikrinde ısrar edince, babası akrabalarına da sorarak oğlunun İstanbul'a gitmesine razı olur.

Hâmid Bey, İstanbul'da önce Hukuk Mektebi'ne kayıt yaptırır ve bir yıl devam eder. Ertesi yıl, akrabasından Cizrelizâde Midhat Bey'in yardımıyla Sanâyi-i Neffise Mektebi'ne kaydolar. Bu esnada babası vefat edince, hayatını kazanmak için okula ara verir ve çalışma hayatına başlar.

Gülşen-i Maârif isimli özel bir okulda yazı hocalığına başlar. Burada, geleceğin önemli hattatı olan Mustafa Halim [Özyazıcı] Efendi'ye yazı hocalığı yapar.⁶⁾ Hâmid Bey, Gülşen-i Maârif Mektebi Müdürü Süreyya Bey vasıtasıyla Erkân-ı Harbiye Matbaası Baş Hattatı Mehmed Nazif Bey'le tanışır. Bir yıl sonra, Rusumat (Gümrükler) Matbaası hattatlığına tayin olunur. Erkân-ı Harbiye Matbaası hattatı Nazif Bey vefat edince, açılan imtihanı kazanarak, buranın hattatlığına geçer.

Erkân-ı Harbiye hattatı olarak çalışırken, mesâi saatleri dışındaki vakitlerini değerlendirmek için, Cağaloğlu'nda "Hattat Hâmid Yazı

Yurdu" ismiyle dükkan açar. O zamanlar da, memurların ikinci bir iş yapmaları yasak olduğundan, dükkanında "Hâmid" müstear ismini kullanır. Durum anlaşılınca, memuriyetten istifa eder ve kendisini tamamen dükkanındaki işine verir. Bu arada, "Hâmid" ismi yayılıp tanınınca, Mûsa Azmi olan asıl ismini değiştirerek "Hâmid" yapar. Kendisi bu durumu, "Asıl adım Azmî iken, azmettim, Hâmid oldum. Şimdi de Allah'a hamd ediyorum. Bu imzaya çok şey borçluyum." diyerek anlatmaktadır.⁷⁾

Hâmid Bey, İstanbul'da Hattat Mehmed Nazif Bey, Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer, Hattat Kâmil Akdik, Hattat Neyzen Emin Efendi ve Hattat Hulûsi Efendi'den istifade eder. Hâmid Bey, saydığımız üstad hattatlardan istifade etmesine rağmen bildiğimiz manada, klâsik icâzetnâme sahibi değildir. Çünkü, bir hattattan icâzetnâme alabilmesi için gerekli süre ders almamıştır. Daha çok, zikredilen üstaplardan istifade ederek kendi kendisini yetiştirmiştir. Sanat hayatında yetişmesini kendisi şöyle anlatır: "Hocam yok desem yeridir. Celi sülüs denilen yazıyı Mehmed Nazif Bey'e devam ederek ilerlettim. Sülüs ve Nesih yazısını bazen gittiğim Hattat Mektebi'nde hoca olan Hacı Kâmil Akdik'e bakarak geliştirdim. Zamanın meşhur tuğrakeşi İsmail Hakkı Altunbezer'i bir iki kere ziyaretine gittiğimde tuğra yaparken görmüştüm. El hareketlerini zihnime nakşederek tuğra yapmayı öğrendim. Bazen da bu hattatlar dükkâna gelirlerdi. Onların dükkânda karaladıkları yazılara

bakarak istifade ederdim."⁸⁾ Talik yazıda, Hâmid Bey Mehmed Es'ad Yesârî (ö. 1798)'nin bir karalamasından istifade ederek geliştirir.

Hâmid Bey, harf inkilâbından sonra tamamen matbaacılık işlerine döner. Kabartma etiket ve kartvizit işleriyle meşgul olur. 1960 yılında Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nda işe girer. Buradan emekli olduğu 1975 yılına kadar, cam üzerine işlenen yazıları yazar. Bu arada, hayatının büyük kısmını geçirdiği, Ankara Caddesi'nde bulunan Reşidefendi Hanı'ndaki küçük odasında, yazı siparişlerini yerine getirir.

1980 yılı başlarında sıhhati bozulan Hâmid Bey, Taksim İlk Yardım Hastahanesi'ne yatırılır. Bir süre sonra tedavi edilerek taburcu edilir. Mayıs 1980'de tekrar sıhhati bozulunca Haydarpaşa Numune Hastahanesi'ne yatırılır ve tedavisi yapılarak hastahanedен çıkar. Kasım 1980'de artık sıhhati iyice bozulan Hoca, bu defa Haydarpaşa Numune Hastahanesi'ne yatırılır. Artık kendisinde ileri yaşın getirdiği hastalıklar da vardır; ağır işitiyor, zor konuşuyor ve dizlerinin üzerinde duramıyordu. Nefes darlığı da hocayı zorlayan hastalıklardandı. Osmanlı'dan yâdigar bu büyük sanat çınarı 18 Mayıs 1982 günü akşam üzeri saat 19.30'da son nefesini verdi. 19 Mayıs 1982 günü, yazılarını yazdığı Şişli Camii'nde öğle namazını müteakip kılınan cenaze namazı sonrası, Karacaahmed Mezarlığı 8. Adada bulunan, hattatların pîri Şeyh Hamdullah kabri yakınına defnedildi.⁹⁾

Hamid Bey'in kabri yıllarca metruk bir halde, başucunda bir iz ve nişane olmaksızın öylece kaldı. Yıllar sonra, 8 Mayıs 1997 Perşembe günü, Üsküdar Belediyesi himâyesinde, hattatların ve sanatseverlerin katılımıyla, hoca nakli-i kubûr yapılarak, Şeyh Hamdullah'ın ayak ucuna defnedildi ve neyse ki baş ucuna da on beş sene sonra da olsa bir şâhide konuldu.

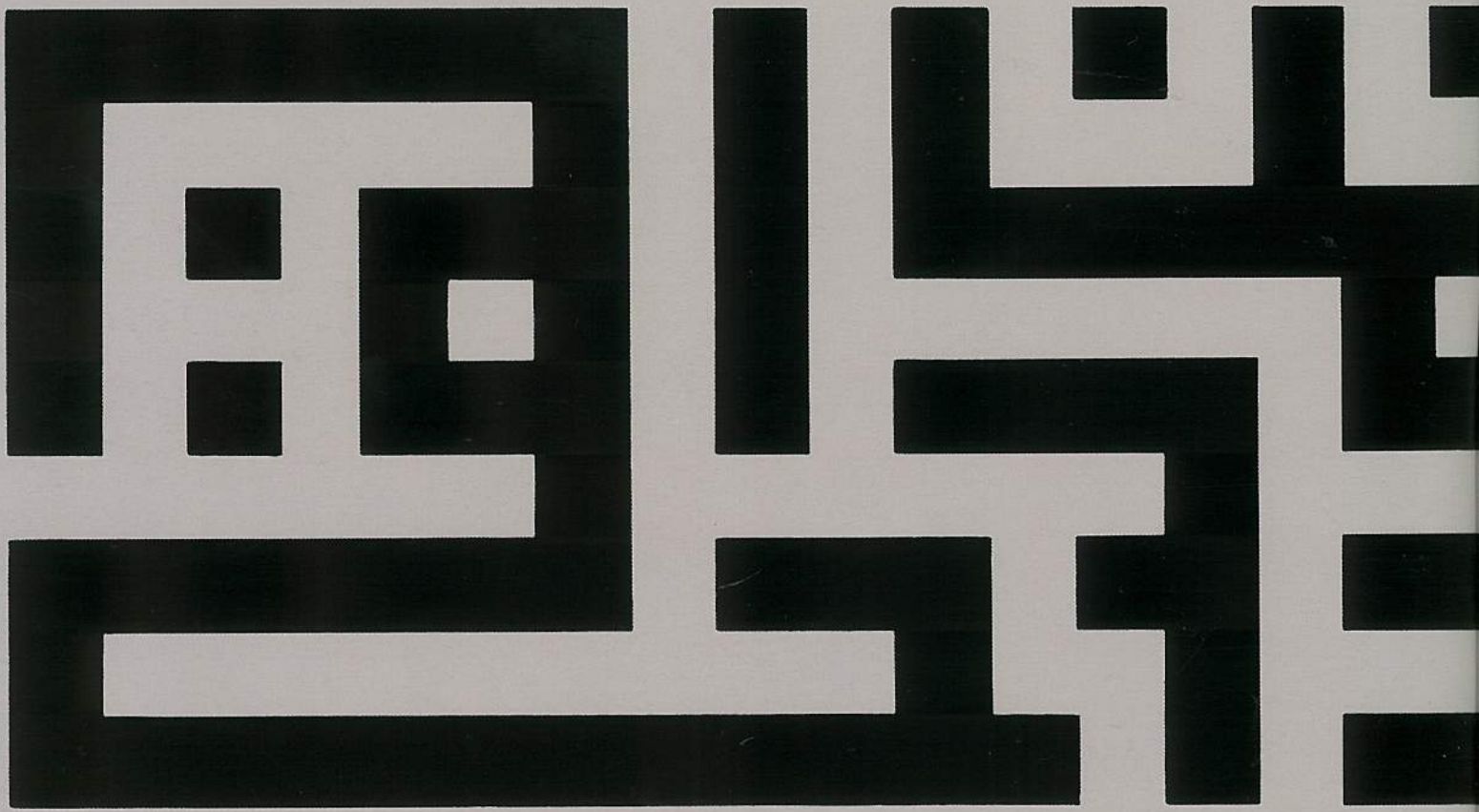


Hattat Hâmid Ayaç, babası Zülfikâr Ağa ve kardeşi Kadri Ayaç'la.



Hattat Hâmid Ayaç, A. Süheyl Ünver'le, Süheyl Ünver atölyesinde.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

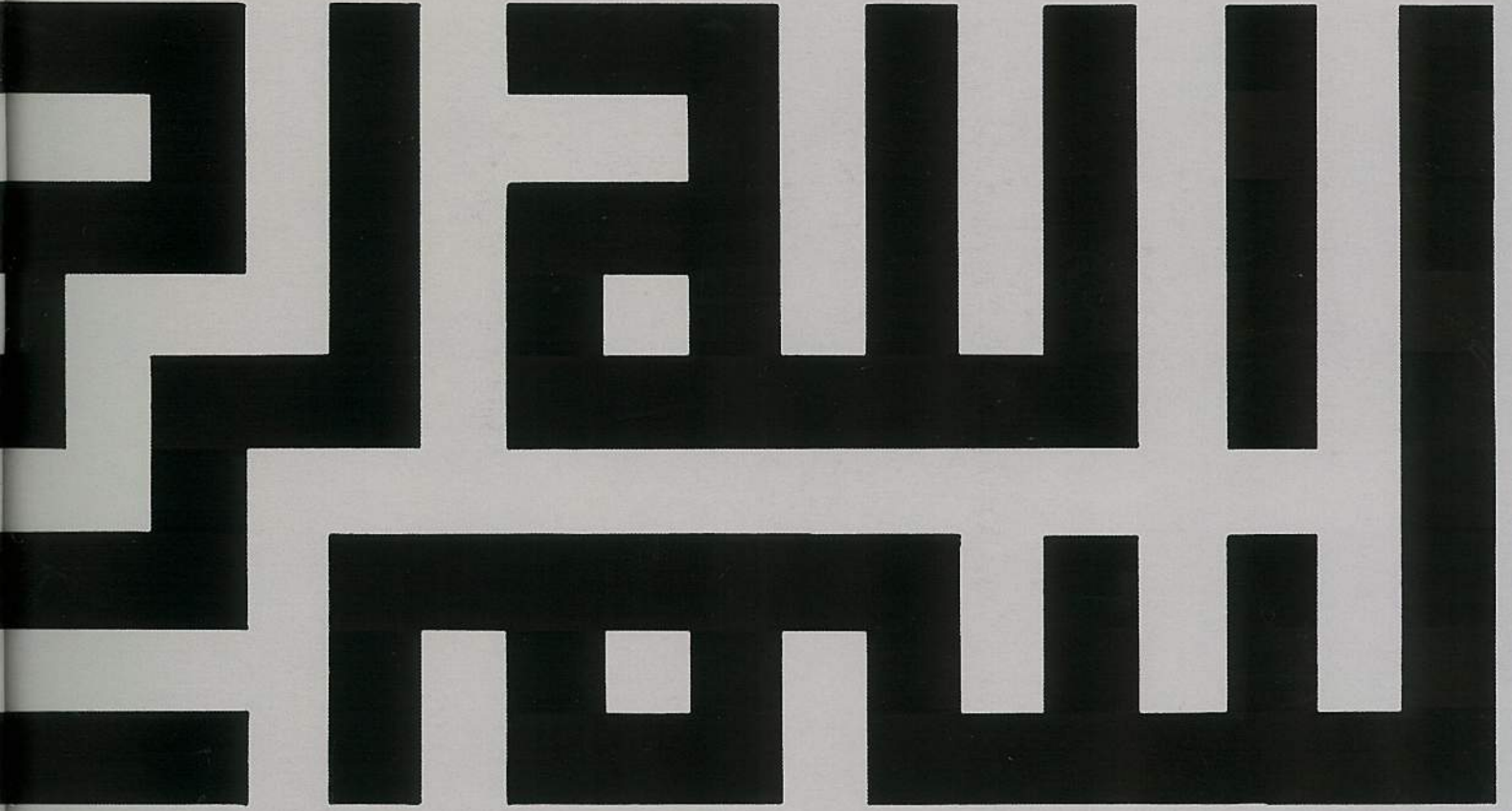


Ma'kil Besmele



Celf Sülüs Müsennâ Besmele

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

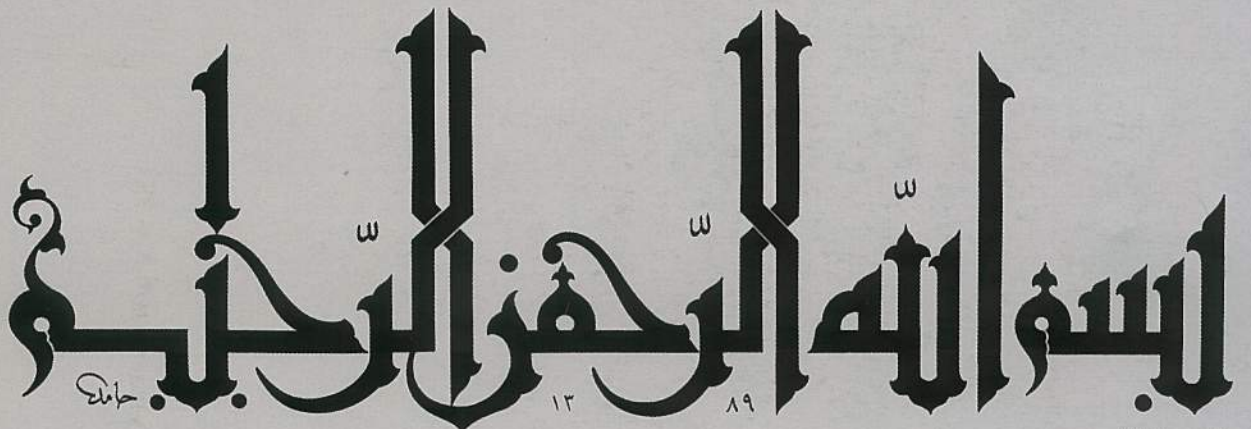


Sanatı ve Eserleri:

Hâmid Aytaç, verimli diyebileceğimiz bir sanat hayatı geçirmiştir. Ders aldığı ve istifade ettiği üstadların tesirlerini yazılarının genel karakterinde görmek mümkündür. Son devrin kudretli hattatı Sâmî Efendi (1838- 1912)'nin istif ve tashih kudretini, Nazif Bey'in tashih kudretini Hamid Bey'de görmek mümkündür. Râkım'a olan hayranlığını devamlı ifade etmiştir. Hâmid Bey'in, Şişli Camii'nde Râkım'a takliden yazdığı celi yazılar bulunmaktadır.⁽¹⁰⁾

Hattat Hâmid Aytaç'ın kendi orijinal istifleri yanında, eski üstadların istiflerinden de fazlaca faydalanarak, bol miktarda eser meydana getirmiştir. Râkım'a takliden Fâtiha suresini yazmıştır. Levhalarında, harflerin yapılarındaki ölçü ve estetik yanında, harflerin keskinliği, kalem hakkının verilmesi gibi hususlar görülmektedir.

Hamid Hoca'nın Şişli Camii yazıları, kendisinin gururla bahsettiği eserleri arasındadır. Eyüp Sultan Camii kubbe yazısı, Söğütlüçeşme Camii'nde mermere mahkuk yazı, Sultanhamam Hacı Küçük Camii Amme Suresi kuşak yazısı,⁽¹¹⁾ Ankara Kocatepe Camii kubbe yazısı hocanın önemli eserlerindedir. Hâmid Bey, iki adet Kur'an-ı Kerim yazmış, ikisi de basılmıştır. Bunlardan birisi, tevafuklu tabir edilen ve Lafzatullah'ların mümkün olduğunca alt alta getirilmesi suretiyle yazılmıştır. Diğerini ise Hattat Hasan Rıza Efendi'nin matbu bir mushafına bakarak yazmıştır.⁽¹²⁾ Hamid Bey'in bunlardan başka sayısız levhası bulunmaktadır.



Kûfi Besmele



Tuğra formunda Besmele

Gülzâr-ı Besmele: Besmele Albümü

Bu yazıda sizlere tanıtacağımız besmele çeşitleri, İstanbul'da bir özel koleksiyonda bulunmaktadır. Bu yazıların özelliği, farklı hat çeşitlerinde tek bir ibârenin, besmele'nin yazılmış olmasıdır. Bu besmeleler, Hamid Aytâç'ın sanat kudretini ortaya koymak yanında, yazıldığı ayrı hat çeşitleriyle, sanat yazıları hakkında bizlere fikir vermektedir. Hat sanatındaki yazı çeşitlerini, yazı çeşitleri arasındaki nüansları görme fırsatını elde etmekteyiz.

İslâm hat çeşitleriyle ilgili çok çeşitli tasnifler yapılmakla birlikte, ana başlık olarak, yazı çeşitleri aklâm-ı sitte başlığı altında toplanmaktadır. Bunlar: Muhakkak, Reyhâni, Sülûs, Nesih, Tevkiî ve Rikaâ'dır. Aklâm-ı sitte dışında, talik, kûfi, dîvâni, celi divâni, rik'a yazı çeşitleri kullanılmaktadır.

Koleksiyonda bulunan besmeleler, on dört ayrı hat çeşidiyle, ayrıca Osmanlı'nın son döneminin icâdı olan sünbülî hat ve bir yazı çeşidi olmaktan ziyâde bir yazı karakteri olan celi sülûs hatla yazılmıştır.⁽¹³⁾ Bir adet besmele de tuğra formunda yazılmıştır.

Hamid Bey, yazdığı yazıların kağıtlarının arkasına, yazı çeşitlerini de not olarak kaydetmiştir.

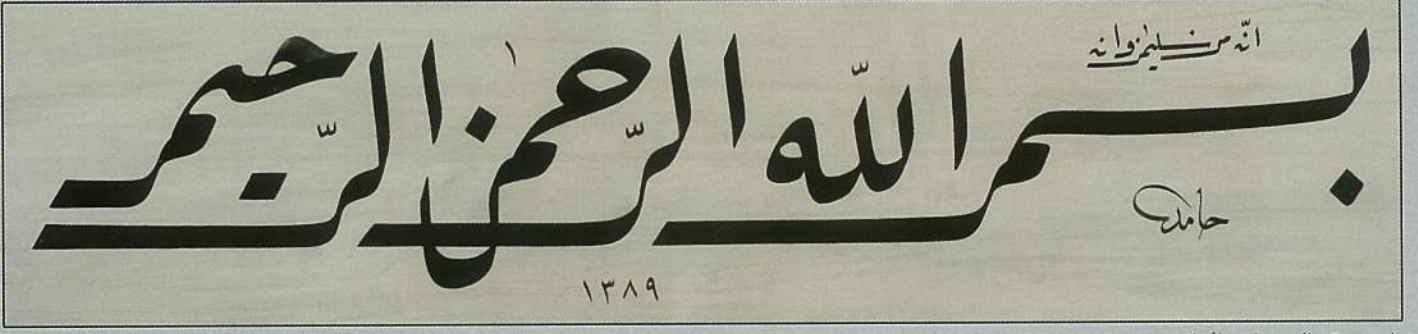
Koleksiyonda bulunan besmeleler sülûs, nesih, muhakkak, tevkîf, rıkaa', celi sülûs müsennâ, dîvâni, celi dîvâni, talik, şikeste talik, rik'a, kûfi, ma'kilî, siyakat ve sünbülî hat çeşitleriyle yazılmıştır. Bir anlamda hattat Hamid Bey besmele ile Hutût-ı mütenevvia'yı ortaya koymuştur.

Bu besmelelerden celi dîvâni, tevkîf, siyakat, sünbülî, muhakkak, sülûs, nesih, icâze, rik'a, divâni ve kûfi hattı ile yazılanlarda Nemî sûresi 30. âyetinin ilk kısmı olan "İnnehû min süleymâne ve innehu" ibâresi de eklenmiştir.⁽¹⁴⁾ Diğer hat çeşitlerinde bu ibare konulmamıştır.

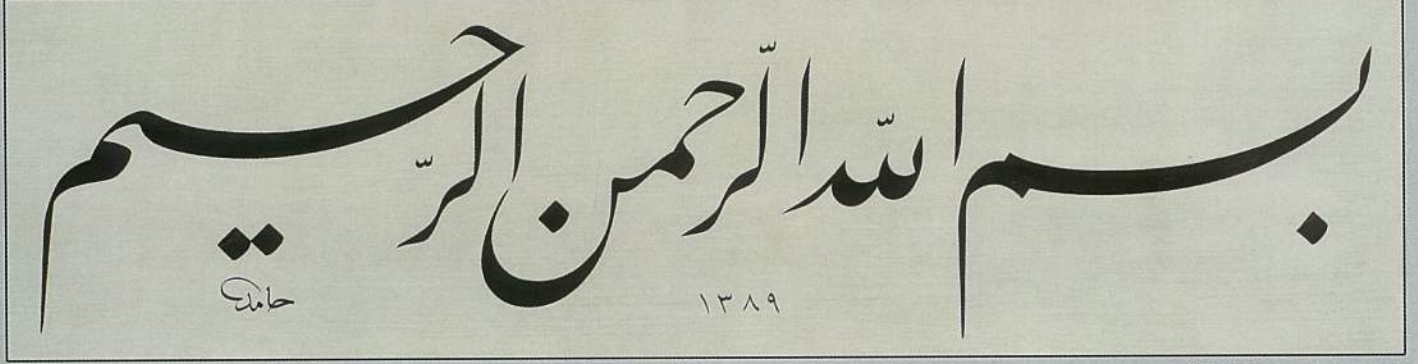
Müselî hat ile yazılan besmele daha önce, Kanûni döneminin ünlü hattatı Ahmed Karahisâri (ö. 1556) tarafından yazılmış olup, Hâmid Aytâç tarafından takliden yazılmıştır.⁽¹⁵⁾ İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Karahisari Albümü 2b sahifesinde bulunan besmele, altın varak ile yazılmış olup, harf kenarlarına siyah tahrir



Sünbülî yazı ile Besmele



Siyakat hattı ile Besmele



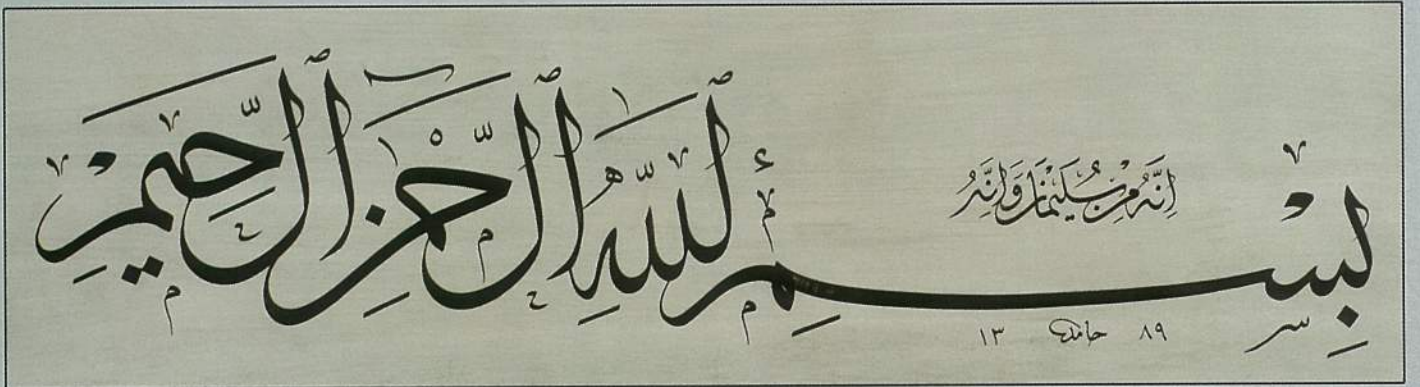
Celif Ta'lik hattı ile Besmele

çekilmiştir. Osmanlı Hat Sanatı tarihi incelendiğinde, Hattat Şeyh Hamdullah Efendi (1429- 1520)'den sonra ikinci sanat mektebinin temsilcisi Hattat Ahmed Karahisâri'dir. Osmanlı'da, Şeyh Hamdullah, sülûs ve nesih yazıda bir atılım gerçekleştirerek mektep oluşturmuş; Karahisâri ise daha çok celif sülûste başarı göstererek mektep oluşturmuştur. Celif sülûs istifinde Karahisâri'nin dikkat çekici denemeleri bulunmaktadır. Karahisâri Albümü'nde bulunan besmele de farklı bir çalışmanın ürünüdür.

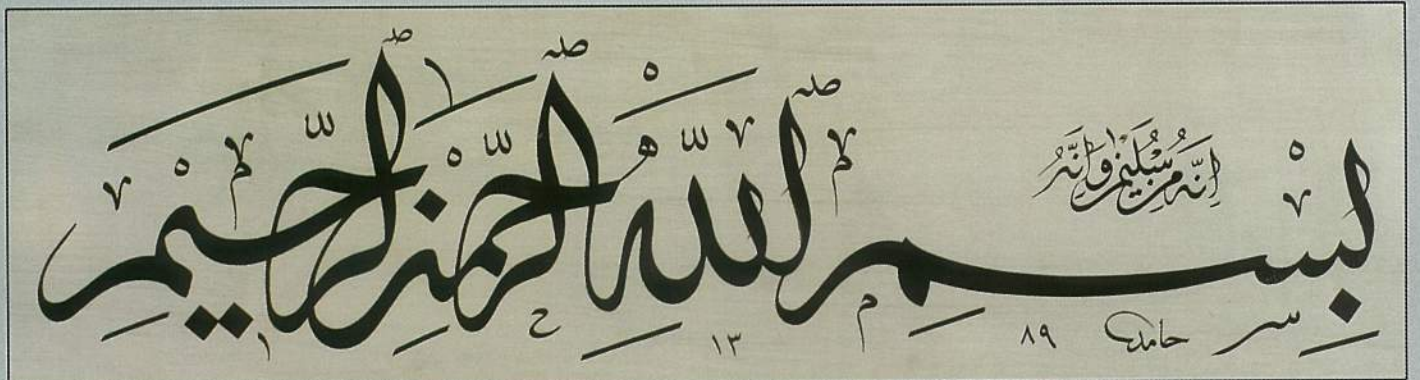
Hattat Hâmid tarafından Karahisâri'ye takliden yazılan Müselsel Besmele, elbette ki, aradan geçen beş asrın sanat gelişiminin özelliklerini taşımaktadır. Aradan geçen onca seneden sonra celif yazı çok büyük gelişmeler kaydetmiştir. Burada nazarlarınıza sunulan ve Hamid Bey tarafından yazılan Müselsel Besmelede, kalem hakkının verilerek yazıldığı görülmektedir. Karahisâri tarafından yazılan besmelede, celif yazının devrinin özelliği, yazılmıştan çok çizilmişlik özelliği bulunmaktadır.

"Hatt-ı Sünbûli" olarak isimlendirilen ve Hâmid Bey'in de böyle not düştüğü Besmelenin yazısı ilk defa Hattat Ârif Hikmet Bey (ö. 1918) tarafından kullanılmıştır.⁽¹⁶⁾ Aslında bilinmeyen bir şey, yeni ortaya çıkarılmış bir yazı olmaktan çok bilinen bir yazı çeşidinin yorumlanmasıyla ortaya konulduğu söylenebilir. Bu yazıda kâmiş kaleminin, daha kıvrak kullanıldığı izlenimi bulunmaktadır. Bu yazıda hareke kullanılmamıştır.

Koleksiyonda bulunan bir diğer ilgi çekici besmele, aslında devlet yazışmalarında, özellikle maliye kayıtlarında kullanılan siyakat'le yazılmıştır. Bu besmele'de, siyakat yazısı derli toplu olarak kullanılmıştır.⁽¹⁷⁾ Yazılırken bir çok harfi farklı bir hüviyet alan bu yazı karakteri, burada rik'a yazısına yakın bir tarzda kullanılmıştır.



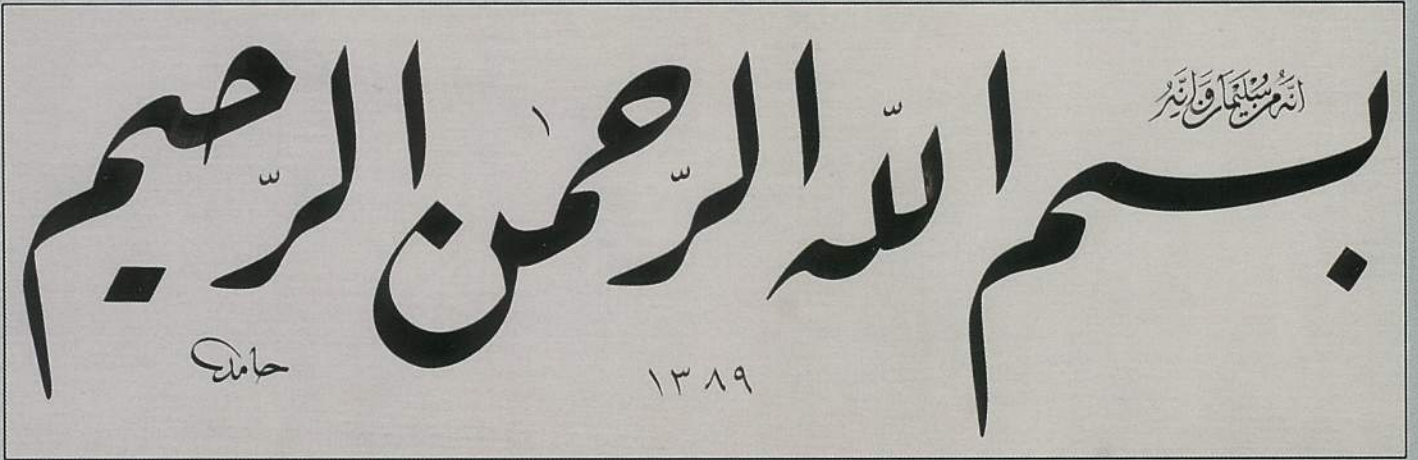
Tevkii hat ile Besmele



Rikaâ' hattı ile Besmele



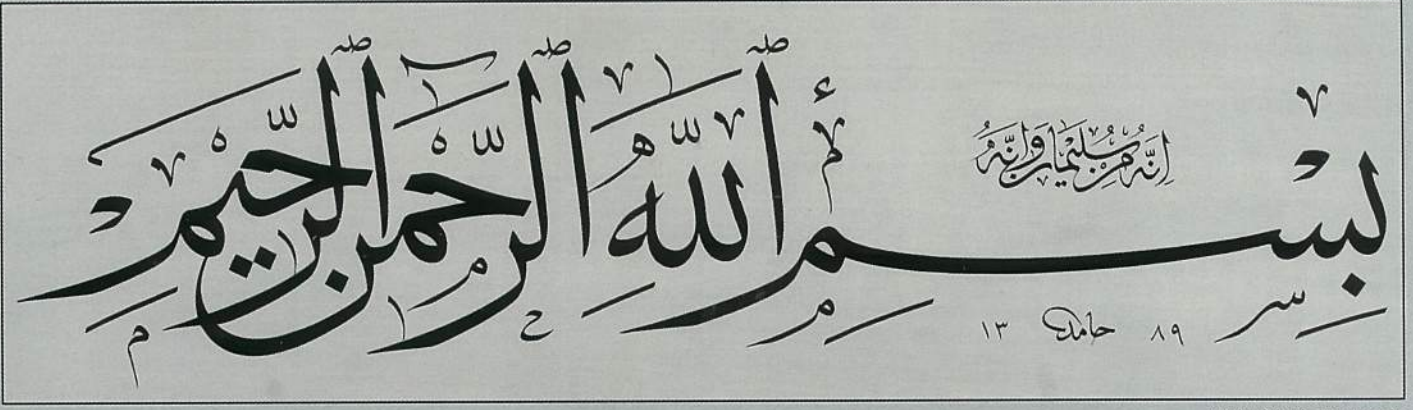
Müselles Besmele



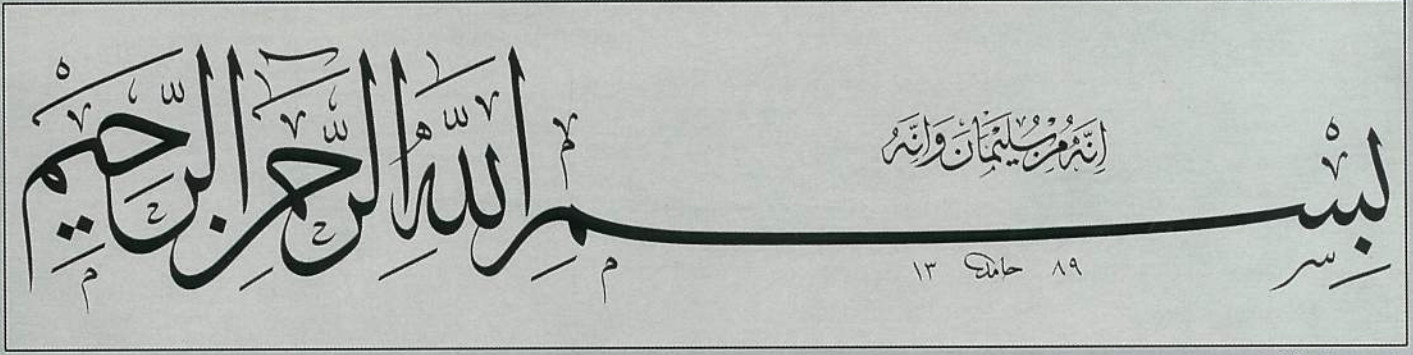
Rik'a hattî ile Besmele



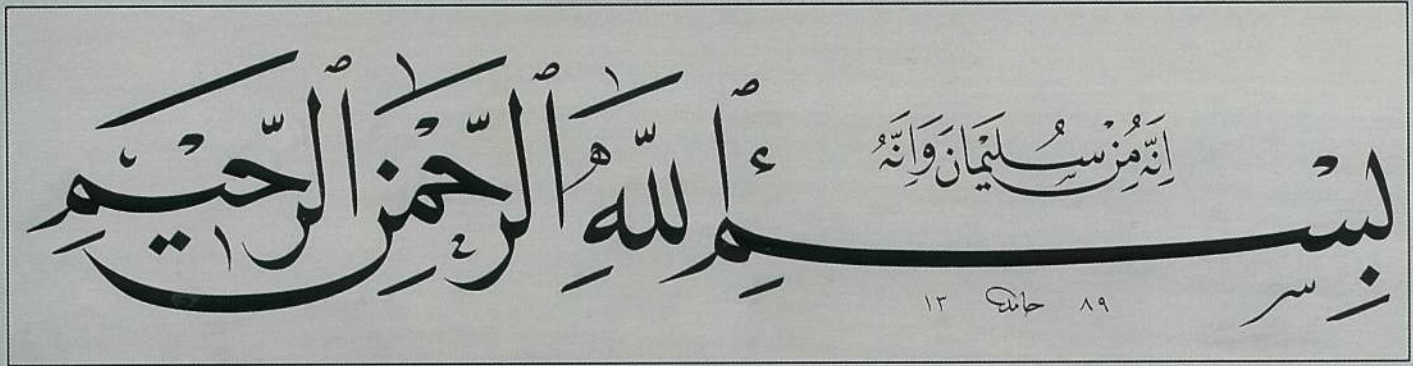
Celî Divânî hattî ile Besmele



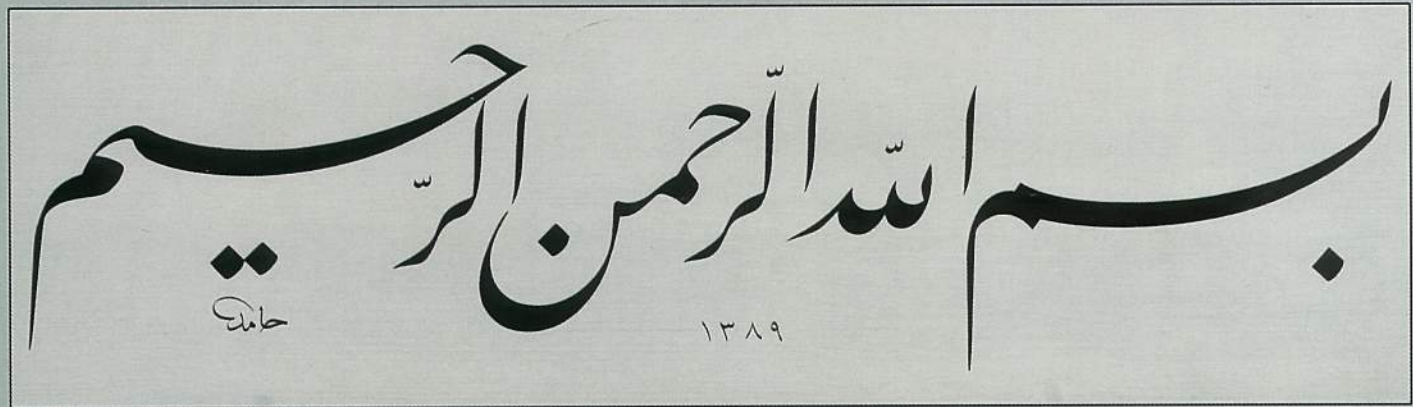
Muhakkak Besmele



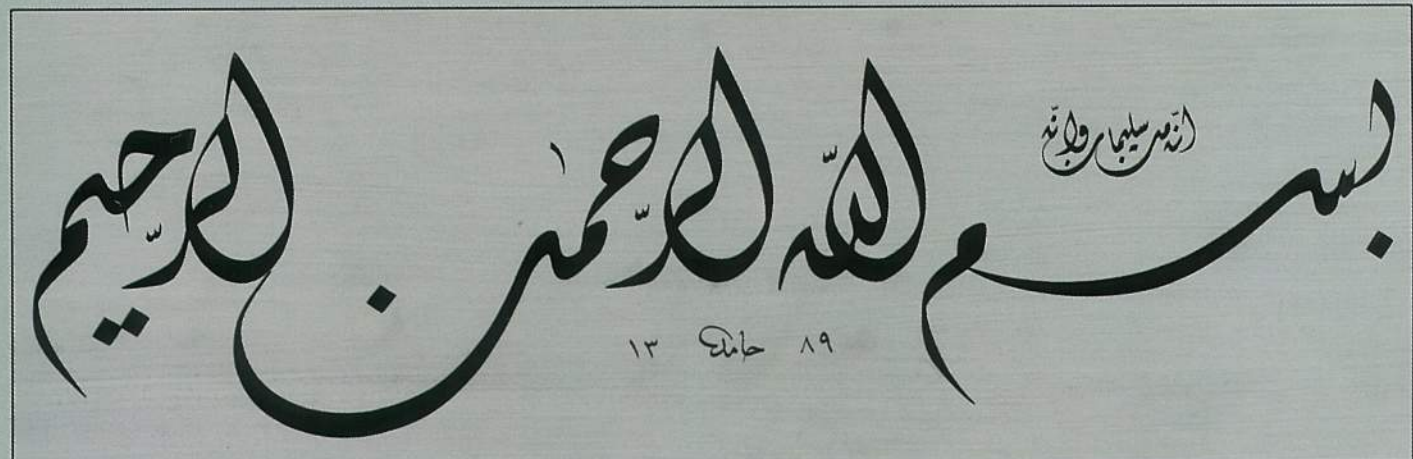
Sülüs Besmele



Nesih hattı ile Besmele



Celî Talik Besmele



Dîvânî hattı ile Besmele

DİPNOTLAR

- 1- Hattat Hâmid Aytaç'tan yurt içinden olduğu gibi yurt dışından da bir çok insan ders almıştır. Bunlar, kendi ifadesiyle Haşim Muhammed el-Bağdâdi (1917-1973), Yusuf Zennûn, Ali Râvî, Mervânü'l-harbî, es-Semra el-Halebi, Musullu Cennet ve Japonya'dan Minako'dur. (Bkz. Harfleri Bestekârı Kendini Anlatıyor, Köprü, sy. 61 (Nisan 1982), s. 13- 14).
- 2- Hâmid Aytaç'ın doğum tarihi çeşitli kaynaklarda, 1309 olarak verilmiştir. Bkz. Son Hattatlar, 119; İsmail Yazıcı, "Hattat Hâmid Aytaç, Hayatına Umumi Bir Bakış", Hattat Hâmid Aytaç Kitabı, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s. 17'de kendi yazdığı notta rumî 1309 tarihinde doğduğunu belirtmektedir. Nüfus Cüzdanı'nda da doğum tarihi 1309 olarak kayıtlıdır. Fakat bu tarihin, hicrî veya rumî takvimden hangisi olduğu kayıtlı değildir. Burada belirtilen tarih, eğer rumî ise, milâdi karşılığı ise 1893'tür. 1309 hicrî yılının milâdi karşılığı ise 1891'dir. (Nüfus Cüzdanı için bkz. Hattat Hâmid Aytaç Kitabı, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s. 216.)
- 3- Bkz. Mustakimzade Süleyman Sadeddin Efendi, Tuhfe-i Hattatın (Nşr. Mahmud Kemal İnal), İstanbul, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, 1928, s. 110.
- 4- Bu zat daha sonra TBMM'nin ilk devre milletvekili olan Mustafa Âkif Tütenk'tir. Bu zatın hayatı ve fotoğrafı için bkz. Köprü, sy. 61, s. 11; İsmail Yazıcı, "Vefatının II. Yıldönümünde Hattat Hamid Aytaç (I)", Zemzem (Yeni Asya Gazetesi eki), 19 Mayıs 1984; A. mlf. Hattat Hâmid Aytaç Kitabı, 18.
- 5- Yazıcı, Zemzem (I), s. 4.
- 6- Kaynaklarda, Hâmid Bey'in, Halim Hoca'ya Gülşen-i Maârif Mektebi'nde sadece rik'a hocalığı yaptığı yazılı ise de, aşağıda künyesi verilen makalede neşredilen meşkte görüleceği gibi, Hâmid Bey, Halim Hoca'ya sülûs, nesih, rik'a ve celî divânî derslerini vermiştir. Bkz. Süleyman Berk, "Hattat Halim Efendi'nin Bilinen Tek Hilyesi", Tarih ve Düşünce, sy. 2002/7 (Temmuz 2002), s. 62
- 7- Harfleri Bestekârı Kendisini Anlatıyor, Köprü, sy. 61 (Nisan 1982), s. 11.
- 8- Ali Alparslan, "Hattat Hâmid Aytaç", Hayat Tarih Mecmuası, sy. 11 (Aralık 1972), s. 21.
- 9- Hâmid Aytaç'ın son yılları ve hastalıklarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Yazıcı, Zemzem, sy. 261- 262.
- 10- Şişli Camii yazılarını yazmak için, Râkım'ın İstanbul Trük ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan kalıplarını incelediği bilinmektedir. Bkz. "Türk- İslâm Eserleri Müzesinin Yazı Kısmı", Selamet, sy. 50 (30 Nisan 1948), s. 6.
- 11- Bu caminin kuşak yazısı birkaç yıl evvel yapılan restorasyonda maalesef bozulmuştur.
- 12- Aslında bu tertip Bediuzzaman Said Nursi'ye aittir. Bediuzzaman, Isparta'nın Barla nahiyesinde iken Hafız Osman hattıyla yazılan bir mushafı inceleyerek, "Allah" ve "Rab" lafızlarını işaretler. Bakara Suresi 282. âyetini sayfa ölçüsü, İhlas Süresini de satır ölçüsü alınarak, âyet berkenâr ve tarifine uygun bir Kur'an yazılmasını talep eder. İşte, Hâmid Aytaç, böyle tertip edilmiş bir Kur'an'a bakarak, Tevafuklu denilen Kur'anı yazar. (Yazıcı, Zemzem (3), sy. 261, s. 1, 4.
- 13- Ali Alparslan, celi'nin bir yazı çeşidi olmaktan ziyade bir yazı karakteri olduğunu belirtmiştir. Bkz. Ali Alparslan, Osmanlı Hat Sanatı Tarihi, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 105.
- 14- Nemli sûresi 30. âyeti besmele ile bir bütün oluşturmaktadır. Âyeti tam ibâresi şöyledir: "Innehû min süleymâne ve innehû bismillâhirrahmanirrahîm"
- 15- Hattat Ahmed Karahisârî tarafından yazılan müselles besmele, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde olup envanter numarası 1443'tür. Karahisari Albümü hakkında daha geniş bilgi için bkz. Şule Aksoy, Karahisari Albümü", P Sanat, Kültür, Antika Dergisi, sy. 21 (Bahar 2001), s. 66- 75.
- 16- İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Son Hattatlar isimli eserinde Hattat Ârif Hikmet Bey bahsinde, vefatı münasebetiyle Tasvîr-i Efkâr gazetesinde Ârif Hikmet Bey'le alakalı çıkan bir yazıyı ictibas etmiştir. İktibas edilen yazıda, hatt-ı sünbûlün mucidi olarak Ârif Hikmet Bey'in adı geçmektedir. (Son Hattatlar, 59-60); İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Türklerde Yazı Sanatı isimli eserinin 121. sahifesine bir hat koymuş ve buna da "alev yazısı" ismini vermiştir. İki yazı karşılaştırıldığında Ârif Hikmet Bey'in yazısının daha sanatlı olduğu muhakkaktır. Hattat Hâmid Bey'in yazısı ise bütün bunların yanında hem sanatlı hem de kalem hakkı verilerek yazılmıştır.
- 17- Siyakat yazısıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Said Öztürk, Osmanlı Arşiv

Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996, 487 s. ; Mahmut Bedrettin Yazır, Siyakat Yazısı, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1978, 70 s. ; Dündar Günay, Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Divan Rakamları, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1974, 259 s.

BİBLİYOGRAFYA

- AKSOY, Şule, "Karahisari Albümü", P Sanat, Kültür, Antika Dergisi, sy. 21 (Bahar 2001), s. 66- 75.
- ALPARSLAN, Ali, "Hattat Hamid Aytaç", Hayat Tarih Mecmuası, sy. 11 (Aralık 1972), s. 16- 22.
- ALPARSLAN, Ali, "İslam Yazı Çeşitleri: 1- 6", Sanat Dünyamız, sy. 30, 32, 33, 34, 35, 36, 1984- 1986.
- ALPARSLAN, Ali, Osmanlı Hat Sanatı Tarihi, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999, 215 s.
- ALPARSLAN, Ali, "Hattat Hâmid Bey", Hattat Hâmid Aytaç Kitabı. İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s. 87- 89.
- ALPARSLAN, Ali, "Hattat Hâmid'in Kaybının Düşündürdükleri", Hattat Hâmid Aytaç Kitabı. İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s. 131- 135.
- BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı. Türklerde Yazı Sanatı, Mersin, Kültür Bakanlığı, 1993, 143 s.
- BAYAT, Ali Haydar. Hüsn-i Hat Bibliyografyası. İstanbul, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2002, 416 s.
- BERK, Süleyman, "Hattat Hâmid Aytaç'la Alâkalı Birkaç Not", Hattat Hâmid Aytaç Kitabı. İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s. 109- 114.
- BERK, Süleyman, "Hattat Halim Efendi'nin Bilinen Tek Hilyesi", Tarih ve Düşünce, sy. 2002/7, (Temmuz 2002), s. 56- 64.
- CETE, Hayrettin. The Basmala, İstanbul, Reform Dil Yayınları, 2004, 143 s.
- ÇELEBİ, Hasan, "Talebelerinin Dilinden Hamid Bey", Hattat Hâmid Aytaç Kitabı. İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s. 91- 99.
- ÇEVİK, Savaş, "Hocam Hâmid Bey", Hattat Hâmid Aytaç Kitabı. İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s. 105- 108.
- DERMAN, M. Uğur, "Hattat Hâmid Aytaç", Hattat Hâmid Aytaç Kitabı. İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s. 67- 85.
- DERMAN, M. Uğur- UZUN, Mustafa, "Besmele", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 5, s. 236- 239.
- "Dünya Basınında Hattat Hâmid ve Tevafuklu Kur'an", Köprü, sy. 52 (Temmuz 1981), s. 28- 29.
- EYGİ, M. Şevket, "Hâmid Bey Merhum", Hattat Hâmid Aytaç Kitabı. İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s. 137- 139.
- Gönülden bir tutku (Sevgi Gönül Hat Koleksiyonu). İstanbul, Sadberk Hanım Müzesi Yayınları, 2004, 123 s.
- GÜNAY, Dündar, Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Divan Rakamları, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1974, 259 s.
- Harflerin Bestekârı Kendini Anlatıyor, Köprü, sy. 61 (Nisan 1982), s. 8-15.
- Hattat Hâmid Aytaç (Âmidî) Anma Paneli- (Diyarbakır- Eylül 1996). İstanbul, Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür ve Sanat Yayınları No: 5, 1997, 88 s.
- Hattat Hâmid Aytaç Kitabı. İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, 231 s.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal. Son Hattatlar, İstanbul, Milli eğitim Bakanlığı, 1955, 839 s.
- KILECİ, M. Refii, "Merhum Hocam Hattat Hâmid Aytaç", Hattat Hâmid Aytaç Kitabı. İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s. 141- 149.
- MERT, Talip, "Hâmid Bey'den Hatıralar", Hattat Hâmid Aytaç Kitabı. İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s. 115- 130.
- Mustakimzade Süleyman Sadeddin Efendi, Tuhfe-i Hattatın (Nşr. Mahmud Kemal İnal), İstanbul, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, 1928, s.
- ÖZTÜRK, Said. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 487 s.
- ÖZSAYINER, Zübeyde Çhan, "Hat Sanatında Besmele", Antika, sy. 30 (1987), s. 13- 19.
- SERİN, Muhtittin. Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar. İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 1993, 383 s.
- SEVGİLİ, Turan, "Hocam Hattat Hâmid Bey", Hattat Hâmid Aytaç Kitabı. İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s. 101- 103.
- SUBAŞI, Hüsvrev, "Aytaç, Hamit", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, c. VI, s. 287- 289.
- The Garden of Besmele. İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1998, 280 s.
- "Türk ve İslâm Eserleri Müzesini Ziyaret", Selamet, sy. 50 (30 Nisan 1948), s. 6-7, 15.
- ÜNVER, A. Süheyl. Hattat Karahisari Ahmed Efendi ve Altunlu Besmele, İstanbul, 50 San'at Sever Serisi 11, 1953, 2 s.
- ÜNVER, A. Süheyl, "Selçuk Türkleri Besmelelerinden Birkaç Örnek", Sanat, sy. 6 (Haziran 1977), s. 30- 35.
- YAZICI, İsmail, "Hattat Hâmid Aytaç, Hayatına Umumi Bir Bakış", Hattat Hâmid Aytaç Kitabı. İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2002, s. 13- 65.
- YAZICI, İsmail, "Vefatının II. Yıldönümünde Hattat Hamid Bey (I- IV)", Zemzem (Yeni Asya Gazetesi eki), 19- 22 Mayıs 2004.
- YAZIR, Mahmut Bedrettin, Siyakat Yazısı, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1978, 70 s.
- YAZIR, Mahmut Bedrettin, Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli (I-II), Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1972 - 74, 291 s.